

Lietuvos istoriniai miesteliai ir jų šiandieninės architektūrinės tapatybės problemos: Merkinės atvejis

dr. Žygimantas Buržinskas

Merkinės krašto muziejus

El. paštas burzinskas.z@gmail.com

ORCID <https://orcid.org/0009-0000-6136-1334>

Santrauka. Straipsnyje nagrinėjama Merkinės miestelio XX–XXI a. architektūrinės raidos problematika, susijusi su Antrojo pasaulinio karo suniokojimais, gyvenvietės sovietizacijos pokyčiais ir pastarųjų dešimtmečių mėginimais apibrėžti istorinės vietovės plėtojimo koncepcijas. Atkreipiamas dėmesys į Dzūkijos nacionalinio parko, Kultūros paveldo departamento, Varėnos rajono savivaldybės veiklą ir įtaką Merkinės miestelio architektūrinei raidai. Tyrimas parodė, kad iki šiol nėra suformuota aiški teisinė bazė Merkinės istorinio centro plėtojimui, dalis teisinių, statybą reglamentuojančių nuostatų kertasi su miestelio urbanistine logika iki Antrojo pasaulinio karo. Straipsnyje pateikiami pasiūlymai ir galimi veiksmai, kaip pakeisti miestelio architektūros plėtojimą, kuris ryškiau apibrėžtų istorinę Merkinės urbanistinę tapatybę.

Reikšminiai žodžiai: miestelių architektūra; senamiestis; saugomos teritorijos; Merkinė; Lietuva 1918–1940 m.

Small Historic Towns in Lithuania and Issues of their Contemporary Architectural Identity: The Case of Merkinė

Summary. The article investigates the issues of architectural development of Merkinė, a small historic town, in the 20th and 21st centuries, which is notable for the devastation suffered during World War Two, changes caused by Sovietization, and the attempts of the recent decades to define the concept(s) of the development of a historic site. The article notes the activity of Dzūkija National Park, the Department of Cultural Heritage under the Ministry of Culture, and Varėna District Municipality on the architectural development of the small town of Merkinė. The research has revealed that, so far, there is no clear legal basis defining the development of the historic center of Merkinė, and that some legal regulations defining construction are not in line with the urbanist logic of a minor town, as developed prior to World War Two. The article submits proposals and lists potential actions regarding alterations in the development of this small town so that the historic urbanist identity of Merkinė could be defined more emphatically.

Keywords: architecture of small towns; old town; protected areas; Merkinė; Lithuania in 1918–1940.

Įvadas

Antrojo pasaulinio karo negandos lėmė, kad dalis Lietuvos miestelių buvo sunaikinti taip, kad jų vietoje liko tik senoji planinė struktūra ir keletas karo ugnį atlaikiusių pastatų. Miestelių centruose vykę didieji turgūs, įvairiausi smulkieji verslai pamažu buvo užmiršti su šluojamais griuvėsiais ir jų vietoje statomais sovietinės industrializacijos idealus atitinkančiais pastatais. Tokios gyvenvietės tapo sovietinėmis įmonėmis – kolūkių, tarybinių ūkių centrais, – kurių valdymo modelis apėmė ir visą miestelio gyvenimo organizavimą. Sovietinės okupacijos metais istoriniams miesteliams teikiamas saugomų istorijos ir kultūros paminklų statusas menkai padėjo išsiskirti iš kitų kolūkių ir tarybinių ūkių centrų. Merkinė, kaip vienas iš seniausių Lietuvos miestų, turėjęs ilgaamžę urbanistinės raidos tradiciją, patyrė panašų likimą.

Nors visą atkurtos nepriklausomos Lietuvos laikotarpį miestelio istorinė dalis ir yra urbanistinis draustinis, kurį apima net keletas skirtingų kultūros paveldo teritorijų, iki šiol aiškesnė vietovės architektūrinė ir paveldosauginė vizija nėra apibrėžta. Straipsnio tikslas – remiantis istoriniais duomenimis ir galiojančiais teisiniais aktais nustatyti Merkinės architektūrinės raidos dinamiką XX–XXI a. ir identifikuoti esamas architektūrinės koncepcijos problemas, susijusias su statybos leidimus išduodančiomis institucijomis. Tikslui pasiekti formuluojami šie uždaviniai: 1) aptarti Merkinės urbanistinę architektūrinę būklę nuo XX a. pradžios iki 1991 m., kuomet buvo įkurtas Dzūkijos nacionalinis parkas; 2) išnagrinėti Dzūkijos nacionalinio parko ir Saugomų teritorijų įstatymo įtaką miestelio architektūros plėtojimui; 3) apžvelgti esamą situaciją, susijusią su kultūros paveldo teritorija ir Kultūros paveldo departamento prie Kultūros ministerijos įtaka išduodant statybos leidimus; 4) apžvelgti pastarųjų dešimtmečių Merkinėje savivaldybės institucijų plėtojamus projektus, identifikuoti esamus probleminius klausimus; 5) pasiūlyti sprendimus, kaip gerinti architektūrinę ir urbanistinę padėtį.

Šio straipsnio tyrimo objektas – senasis Merkinės miestas arba miestelio istorinė dalis, kuri apibrėžta Dzūkijos nacionalinio parko planavimo schemoje bei Kultūros vertybių registre. Rengiant šį straipsnį taikyti bendrieji mokslinio tyrimo metodai: aprašomasis analitinis, sintezės, apibendrinimo, lyginamasis.

Nors apskritai Lietuvos istoriniai miesteliai yra sulaukę platesnio tyrėjų dėmesio (straipsniui aktualiu aspektu)¹, tokių istoriografinio pobūdžio darbų Merkinės tema iki šiol nėra parengta. Nekalbant apie su Merkine susijusių šaltinių

1 B. Tranavičiūtė *et al.*, 2023.

publikacijas, atskirų statinių vizualinių rekonstrukcijų rengimą ir istorinių tyrimų publikacijas, daugiausia dėmesio Merkinės urbanistinės raidos tyrimams yra skyręs Algimantas Miškinis. Apibendrintai apie Merkinę buvo rašyta 1987 m. išleistame *Lietuvos architektūros istorijos* tome, čia buvo pateiktos ir Merkinės urbanistinės raidos schemas². 2005 m. išleistoje serijos *Rytų Lietuvos miestai ir miesteliai* knygoje Miškinis aptarė Merkinės istorinę raidą bei jos užstatymo bruožus, nurodė plėtojimosi schemas. Autorius pateikė ir nemažai medžiagos apie Merkinės urbanistinio paminklo situaciją nuo 1969 m., pristatė ir rengtus Merkinės projektinius planus bei savo paties atliktą to meto padėties analizę³. 2020 m. šio straipsnio autorius parengė Merkinės centrinės aikštės perimetro pastatų ir kitų užstatymo elementų vizualinę rekonstrukciją. Taip pirmą kartą buvo rekonstruota aikštė supusių statinių visuma ir fasadų išsklotinės⁴. Be to, 2021 m. publikuotas straipsnis apie Merkinės urbanistinę raidą XVI–XVIII a., kuriame analizuojamos atskiros miesto erdvės, pateikiamos užstatymo schemas, pagrindinių statinių vietos ir jų vizualinės rekonstrukcijos⁵.

Pagrindiniai analizuojami dokumentai yra Lietuvos Respublikos saugomų teritorijų įstatymas, Lietuvos Respublikos nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos įstatymas, Dzūkijos nacionalinio parko nuostatai ir Dzūkijos nacionalinio parko planavimo schema⁶. Kreipiamas dėmesys ne tik į galiojančius dokumentus, bet ir į netekusius galios teisės aktus. Pavyzdžiui, aptariamas Dzūkijos nacionalinio parko apsaugos reglamentas⁷ ir jo skirtingos redakcijos, taip pat minimos nuostatų punktų kaitos.

2 A. Miškinis, 1987, p. 83–84.

3 A. Miškinis, 2005, p. 115–191.

4 Ž. Buržinskas, 2020, p. 259–273.

5 Ž. Buržinskas, 2021, p. 97–117.

6 Lietuvos Respublikos saugomų teritorijų įstatymas, 1993-11-9, nr. I-301 (suvestinė redakcija 2025-01-01); Lietuvos Respublikos nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos įstatymas, 1994-12-22, nr. I-733 (suvestinė redakcija 2025-01-01); Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1997-11-24 nutarimas Nr. 1273 „Dėl Aukštaitijos, Dzūkijos ir Žemaitijos nacionalinių parkų nuostatų patvirtinimo“ (suvestinė redakcija 2024-09-07); Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2016-07-11 nutarimas Nr. 740 „Dėl Dzūkijos nacionalinio parko planavimo schemas (ribų ir tvarkymo planų) patvirtinimo“ (suvestinė redakcija 2023-05-03).

7 Lietuvos Respublikos aplinkos ministro 2002-08-10 įsakymas Nr. 437 „Dėl Dzūkijos nacionalinio parko apsaugos reglamento patvirtinimo“ (suvestinė redakcija nuo 2012-12-07 iki 2023-08-23).

Miestelio architektūros kismas nuo XX a. pradžios iki 1991 m.

Esmingi ir kritiniai miestelio materialaus būvio pokyčiai yra tiesiogiai susiję su Antruoju pasauliniu karu ir atėjusia sovietine planine ekonomika, kurią lydėjo kolektyvizacijos procesai. Miestelio funkcionavimas iki Antrojo pasaulinio karo grįstas laisvosios rinkos mechanizmu arba „nematomosios rankos“ principu⁸, kurie lėmė painią, bet ilgaamžę miestų ir miestelių kultūrinę sąrangą. Tai turėjo įtakos gyvenviečių užstatymui, miestelio gyventojų veiklos būdams. Miestelio ekonominė erdvė siekė aplinkines gyvenamąsias erdves bei kaimus. Tai sąveikavo net ir su religinio gyvenimo principais, kurie buvo derinami su prekybinėmis mugėmis. Atlaidų fenomenas buvo tiesiogiai siejamas su miestelių didžiųjų turgų dienomis. Religinės šventės ir jose apsilankančių žmonių skaičius tiesiogiai skatino ir prekybos apimtis. Paprastaiariant, miestelio prekybos erdvė ir ekonominiai pajėgumai priklausė ne tik nuo paties miestelio populiacijos, bet ir nuo jo aplinkinio regiono.

Žmonių susitelkimo vietos tapo ir prekybos erdvėmis arba mažaisiais regiono finansiniais centrais. Turgaus ir šalutinių gatvių erdvės prekybine prasme tapo vertingiausiomis teritorijomis, jose statyba buvo orientuota į potencialių pirkėjų judėjimo kryptis – palei aikštės ar gatvių perimetrą. Laikinąją prekybos erdvę tapdavo aikštės. Žvelgiant į Merkinės aikštės plotą, įskaitant rotušės vietą arba vėliau įrengtą cerkvės šventorių, galima teigti, kad ši aikštė nebuvo ypač didelė (apie 0,65 ha), lyginant su Vilniaus (apie 1,6 ha), Kauno (apie 2,25 ha) rotušių aikštėmis, tačiau panaši į Kėdainių Didžiosios Rinkos aikštę (apie 0,6 ha) (1 il.).

Aplink Merkinės turgaus aikštę ir šalutines gatves sklypai nebuvo dideli. Pastebėtina, kad, lyginant 1558 m.⁹ ir XIX–XX a. pradžios Merkinės aikštės padėtis, sklypų skaičius iš esmės ryškiai nepakito. XVI a. viduryje minima prie aikštės buvus 26 sklypus, prieš Antrąjį pasaulinį karą jų buvo apie 24. XIX a. viduryje kartografijoje galime įžvelgti kiek mažesnį sklypų skaičių, tačiau dalis jų apėmė ne vieną prie aikštės buvusį pastatą¹⁰. XX a. pradžioje tankaus, ne sodybinio užstatymo sklypai vyravo ne tik aplink miestelio aikštę – ryškiausiai tai atsispindėjo pagrindinėje Vilniaus gatvėje, kurios apie 250 m atkarpa nuo aikštės buvo užstatyta į prekybos paskirtį orientuotais pastatais. Panašaus pobūdžio užstatymas buvo ir Nemunaičio gatvės atkarpoje, taip pat plote tarp aikštės ir parapinės bažnyčios bei Bingelių (dab. Jagmino g.) gatvėje.

8 „Nematomos rankos“ principas gali būti būdingas miesto ekonominei sanklodai ir iš jos išplaukiančiai urbanistinei struktūrai.

9 *Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai*, 2007, p. 58–65.

10 *Merkinės miestas ir kraštas*, 2021, p. 14–21.

1 il. Merkinės centrinės dalies vaizdo iki Antrojo pasaulinio karo rekonstrukcija, 2018 m.
Aut. Žygimantas Buržinskas

Atskiruose sklypuose esantys gyvenamieji-prekybiniai pastatai glaudėsi vienas prie kito arba buvo nutolę tik per keletą metrų. Tarp kai kurių medinių pastatų buvo įrengiami žmogui praeinami tarpai su mūrinėmis ugniasienėmis, tokie tarpai pastebimi ir tarp mūrinių pastatų. Stačiakampio plano pastatai buvo statomi tiek ilgosiomis, tiek siaurosios dalimis prie gatvių. Kai kurie mūriniai pastatai buvo netaisyklingos trapezinės formos. Tai ypač pasireiškė skersgatvių jungtyse su gatvėmis, kur pastatai buvo orientuojami pagal sklypo ribas. Kai kuriuose sklypuose esantys papildomi ūkiniai pastatai, ugniasienės, aukštesnės tvoros formavo uždarytų sklypų erdves, kur buvo palikta vietos tik praeiti ar pravažiuoti. Dalis kiemų buvo grįsti akmenimis. Miestelio pakraščiuose vyravo daugiausia sodybinis užstatymas, turintis kaimiško gyvenimo elementų. Užstatymo tankis čia buvo gerokai mažesnis nei centrinėje miestelio dalyje.

Kalbant apie mūrinę statybą, pasakytina, kad šis statybos būdas nebuvo vyraujantis, tačiau prie aikštės tokių pastatų buvo ne mažiau nei pusė, aplinkinėse gatvėse taip pat buvo įvairaus dydžio mūrinių statinių. Mažesnė dalis buvo tinkuoto mūro, kiti pastatai, iškilę XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje, buvo plytų stiliaus. Mūrinių pastatų būta ne tik gyvenamųjų ar prekybinių. Ikonografinė medžiaga atskleidžia, kad nedidelė dalis ūkinių statinių taip pat buvo mūriniai. Stogų dangos irgi buvo įvairios. Pastebimi vyraujantys skiedriniai stogai, tačiau buvo naudojamos ir čerpės. Daugiausia vyravo olandiško tipo čerpės, tačiau keletas statinių buvo dengti

Marselio tipo, taip pat bebro uodegos tipo čerpėmis. Nepriklausomos Lietuvos metais pradėjo plisti ir skardos gaminiai. Palei gatvių ir aikščių išklotines pastatų fasaduose pastebima intensyvi langų ir durų ritmika. Didelis langų skaičius skyrė šiuos pastatus nuo sodybinio užstatymo pastatų. Dvivėrės prekyviečių durys taip pat buvo standartinis durų įrengimo pavyzdys.

Kaip ir daugelis kitų miestelių, XX a. pradžioje Merkinė susidūrė su modernėjančio gyvenimo elementais. XX a. 4 deš. dalyje miestelio jau veikė vandentiekis, tuo metu buvo pradėtos tvarkyti ir gatvės¹¹. Centrinės dalies gatvės ir skersgatviai buvo išgrįsti akmenimis, įrengti betoniniai šaligatviai¹². Dalį miestelio sklypų taip pat pasiekė įvesta elektra. Tuo metu atsirado praktika drausti stogus dengti šiaudais bei paskelbti vietos policijos nurodymai griauti arba tvarkyti blogos būklės statinius¹³. Pastebėtina ir tai, kad dalis pastatų pradėti dažyti. Iki šių dienų yra išlikę du statiniai, kurie buvo dažyti tamsiai raudono atspalvio dažais.

Apskritai iki Antrojo pasaulinio karo miestelio ekonominiame gyvenime nebūta esminių pokyčių. 1939 m. Merkinėje buvo surašyti 2 644 gyventojai¹⁴. XX a. pradžioje didesnę dalį miestelio gyventojų sudarė žydai, kurie daugiausia gyveno centrinėje dalyje. Pats miestas ryškiau nenukentėjo Pirmojo pasaulinio karo ir Nepriklausomybės kovų metu, nors Merkinės apylinkėse vyko intensyvios kovos. Tai leido išlaikyti mažai pakitusią, natūraliai besiplėtojusią miestelio gyvenseną, kurią papildė modernėjančio gyvenimo elementai.

Esminių pokyčių miestelio gyvenime įvyko Antrojo pasaulinio karo metais, kuomet jis net du kartus (1941 m. birželį ir 1944 m. liepą) buvo stipriai suniokotas vykdant karinius veiksmus (2 il.). 1941 m. rugsėjo 10 d. įvykusios Merkinės žydų žudynės iš esmės pakeitė miestelio kultūrinę ir demografinę sanklodą. Karo metu nukentėjusių ir po žydų žudynių bešeimininkiais tapusių mūrinių pastatų griovimas vyko iki 6 deš. pradžios.

Merkinė tapo tipiniu sovietizuoto miestelio pavyzdžiu, tačiau kartu ji kiek skyrėsi jau nuo pokario metais suformuotų rajonų centrų, kuriuose tuo metu pradėjo plisti stalinistinė architektūra. Miestelis šį stalininį administracinio centriškumo etapą praleido dėl sunaikinimo karo metais ir aktyvaus partizaninio pasipriešinimo apylinkėje. 1945 m. gruodžio 15 d. Merkinė buvo užimta Lietuvos partizanų, o nuolatinę įtampą čia pokariu apsigyvenusiams kolaborantams bei

11 Ž. Buržinskas, 2020, p. 270.

12 Betoninio šaligatvio fragmentas yra išlikęs dab. Jagmino gatvėje.

13 Alytaus apskr. jau nugriautų susenusių trobesių (pastatų) byla, in: Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. 1622, ap. 6, b. 16.

14 A. Miškinis, 2005, p. 179.

2 il. Merkinė po 1941 m. bombardavimo

Fot. nežinomas / Merkinės krašto muziejaus archyvas

NKVD daliniui partizanai kėlė iki pat 5 deš. pabaigos. Dar 1948 m. balandžio 18 d. partizanai susprogdino okupantų pasilinksminimo vietą – klubą beveik pačiame miestelio centre¹⁵.

1946 m. miestelyje buvo surašyta apie 600 gyventojų¹⁶, o tai sudarė tik apie 22 proc. prieškario gyventojų skaičiaus. Merkinės sovietizacijos procesą tiesiogiai lydėjo kolektyvizacija, dėl kurios miestelis tapo tarybinio ūkio centru. Iš kaimų atkeliamos sodybos formavo naują miestelio vaizdą. Atkelti pastatai buvo statomi nesilaikant jokios prieškarinės žemėvaldos ar statybos principų. Sunaikintų pastatų vietose buvo pradėti sodinti sodai arba įrengiami daržai. Miestelius kuriant kaip kolūkio arba tarybinio ūkio gyvenvietes, jų centriniiais akcentais tapdavo valdiškos parduotuvės, ūkio kontoros, mokykla, darželis ir dar keletas viešųjų pastatų. Be to, pradėti statyti tipinių projektų statiniai, kurie neturėjo nieko bendra nei su miestelio istorine urbanistika, nei su nuo seno susiformavusiomis architektūrinėmis tendenci-

¹⁵ B. Kašelionis, 1999, p. 115, 200.

¹⁶ A. Miškinis, 2005, p. 182–183.

3 il. Archeologiniai tyrimai Merkinės centre statant ambulatorijos pastatą. Matomas atkastas grindinys, toluomoje – kultūros namų pastatas. XX a. 10 deš.

Fot. Broliai Černiauskai / Černiauskų asmeninis rinkinys

jomis. Kadaiše vertingiausia miestelio žemė su čia stovėjusiais įvairiausiais pastatais galėjo tapti tuščiu plotu, skirtu ganyti gyvuliams ar sodinti bulvėms. Tapybiškai, įvairios architektūros prieškarinio vaizdai tapo tik keleto vietoje gyvenančių žmonių prisiminimais. Miestelis tapo ūkinės organizacijos palaikymo centru ir gyvenamąja vieta, o čia gyvenantys žmonės dažniausiai buvo persikėlę gyventi iš aplinkinių kaimų, atsikraustę dėl kolektyvizacijos arba gavę paskyrimą ir atvykę iš tolesnių Lietuvos vietų.

1946 m. buvo sudarytas Merkinės plėtojimo projektas, kuris ignoravo istorinę vietos urbanistinę situaciją, tačiau planuojant statybą juo nebuvo vadovautasi. Žengiant į 7 deš., miestelyje jau gyveno per 1 000 gyventojų. 1960 m. kolūkis buvo pertvarkytas į tarybinį ūkį, tais pačiais metais miestelio prieigose pastatyta mokykla-internatas¹⁷. Tuo metu prasidėjo ir tipinių silikatinių plytų daugiabučių statyba. Centrinės aikštės dalyje, pokariu nugriovus mūrinių pastatų liekanas, 1968 m. pastatytas tipinio projekto silikatinių plytų kultūros namų pastatas, vizualiai nesiskyręs

¹⁷ *Ibid.*

4 il. Merkinės centrinė dalis, XX a. 9–10 deš. sandūra

Fot. Albinas Ščebeda / Merkinės krašto muziejaus archyvas

nuo kitų tarybinio ūkio centrų (3, 4 il.). Identiški kultūros namų sprendimai naudoti ir Latvijoje (Tumėje, Madlienoje, Žyguriuose ir kitose gyvenvietėse).

1969 m. Merkinė buvo paskelbta vietinės reikšmės urbanistikos paminklu, tačiau net ir tai nesustabdė tolesnės tipinių pastatų statybos. Be silikatinių plytų dviejų aukštų daugiabučių, plito standartiniai vieno aukšto mediniai ir mūriniai pastatai. 8 deš. Vilniaus gatvės aplinkoje ėmė kilti vienbučiai, dviejų aukštų silikatinių plytų mūriniai pastatai. 1975 m. buvo pastatytas naujas keturių aukštų mokyklos pastatas, kuris ėmė dominuoti miestelio panoramoje¹⁸. Vienintelis pozityvus sprendimas architektūroje buvo tai, kad buvo atsisakyta naudoti baltas silikatinės plytas, o centrinėje dalyje pastato dalis sumūryta panaudojant raudonas plytas. Šalia mokyklos, teritorijoje, kur pokariu buvo užkasami partizanų kūnai, buvo įrengtas mokyklos stadionas. Panašiu metu miesto istorinėje dalyje buvo pastatytas tipinis dviejų aukštų vaikų darželis. Jau 8 deš. pabaigoje imta diskutuoti apie vizualinę kultūros namų žalą aikštei¹⁹. Planuojant

¹⁸ *Ibid.*, p. 188.

¹⁹ *Ibid.*

5 il. Merkinės tarybinio ūkio kontoros pastatas (dab. Dzūkijos nacionalinio parko direkcija), XX a. 9 deš.

Fot. Albinas Ščebeda / Merkinės krašto muziejaus archyvas

šalia statyti tarybinio ūkio kontoros pastatą (5 il.), planuota pakeisti ir kultūros namų pagrindinio fasado architektūrą, tačiau vykdant statybos darbus taip ir nebuvo atlikti jokie kultūros namų rekonstrukcijos darbai.

Sovietmečio pabaigoje Merkinėje gyveno apie 1 430 gyventojų, o tai sudarė apie 54 proc. prieškario gyventojų skaičiaus. 1989 m. tyrinėjant Merkinės urbanistinio paminklo situaciją nustatyta, kad tėra išlikę 8 pastatai, kurie buvo pastatyti iki 1940 m. Tai rodo, kad karo, pokario metų naikinimai ir sovietinis laikotarpis iš esmės suformavo naujo tipo gyvenvietę²⁰.

To meto švietimas, kaip ir visa sovietinė atminties kultūra, buvo orientuota ne į miestelių raidą, o į vadinamojo „Didžiojo Tėvynės karo“ sovietinės armijos kovas regione. Visa tai turėjo pateikti bendrą sovietinį istorijos naratyvą, tačiau mažai dėmesio buvo skiriama vietos istorijai. Dažnai tik šalia gyvenvietės esantis piliakalnis ar bažnyčia buvo minimi ir kartu susiejami su sovietinės ideologijos principais, o čia egzistavusių bendruomenių išlikę maldos namai, kaip sinagogos,

20 *Ibid.*, p. 189.

6 il. Ardomi Merkinės sinagogos (kloizo) mūrai, 1957 m.

Fot. Juozas Pilkauskas / Pilkauskų šeimos asmeninis rinkinys

buvo palikti sunykti arba net nugriaujami. Pavyzdžiui, Merkinėje buvusi XIX a. pirmojoje pusėje statyta medinė sinagoga taip pat buvo nugriauta praėjus porai dešimtmečių po Antrojo pasaulinio karo, o mūrinės sinagogos liekanos perstatytos į mokyklos aktų salę (6 il.).

Tuo metu susiformavo kaimiško miestelio įvaizdis ar mitas, kuris buvo siejamas tik su žemės ūkiu ir gyvulininkyste, o iki tol buvę daugiakultūriai, urbanistiniai, ekonominiai vietovės plėtojimosi modeliai nustumti į užmarštį. Galiausiai, senasis miestelio ekonominis plėtojimosi modelis net prieštaravo sovietmečių propaguotoms vertybėms. Merkinė, kaip ir daugelis kitų kolektyvizaciją patyrusių Lietuvos miestelių, tapo suneštine, į padrikos struktūros kaimą panašia gyvenviete. Lietuvai atgavus Nepriklausomybę, šios sovietinės kolūkinės struktūros organizacija ir iš jos kylantis vienvaldystės sindromas pamažu išryškino didžiules problemas. Grįžtanti rinkos ekonomika rado jokios funkcijos bei ekonominio identiteto neturinčius urbanistinius vienetus. Nepaisant to, Merkinės istorinės reikšmės klausimas imtas akcentuoti ryškiau, jį įtraukiant į Dzūkijos nacionalinio parko teritoriją.

Saugomų teritorijų teisinė bazė ir miestelio architektūros matomumas: Dzūkijos nacionalinio parko vaidmuo

Dzūkijos nacionalinis parkas (toliau – DNP) yra viena pagrindinių institucijų, kuri vienu ar kitu lygmeniu reglamentuoja gyvenamųjų pastatų statybas Merkinės miestelio teritorijoje. Pastatų statyba DNP reglamentuojama visoje jo teritorijoje, kuri apima skirtingo pobūdžio ir saugojimo zonas. Merkinės istorinė dalis patenka į konservacinio funkcinio prioriteto zoną ir yra urbanistinio draustinio teritorija, kuriai galioja sugriežtinti apsaugos reikalavimai.

Pats DNP buvo įsteigtas 1991 m. balandžio 23 d., faktiškai beveik iš karto po Nepriklausomybės paskelbimo. Jau 1992 m. balandžio 22 d. buvo patvirtinti laikinieji nacionalinio parko nuostatai, kuriuose formuluoti esminiai parko plėtojimo tikslai ir uždaviniai²¹. Juose jau tada buvo atkreiptas dėmesys į Merkinės urbanistinių kompleksą ir būtinybę jį išsaugoti, akcentuotas skirtingų mokslinių tyrimų reikalingumas, atsirado nuostata, kad reikia „keisti“ ne tik gamtos, bet ir kultūros paminklų aplinką, kartu pabrėžta, kad „statyti gyvenamuosius namus galima tik pagal nustatytą tvarką suderintą projektą“. Be to, nurodyta, kad nauji pastatai turi derėti su gamta ir kultūros paveldu. Pabrėžta, kad „[j]ų statybai rekomenduojamos tradicinės statybinės medžiagos ir architektūros formos bei tūriai. Pastatų projektus derina nacionalinio parko architektas.“ Tai rodo, kad jau tuo metu buvo suvoktas reikalingumas pertvarkyti ir formuoti miestelio architektūros politiką, tačiau laikinuosiuose nuostatuose nebuvo plačiau apibrėžti statybos principai, akcentuota tik „tradicinės“ architektūros idėja, kuri nebuvo išsamiau išplėtotą, o ją turėjo įgyvendinti parko architektas.

1997 m. patvirtinti parko nuostatai, kuriuose taip pat nurodyta būtinybė saugoti Merkinės „istorinį archeologinį bei architektūrinį urbanistinių“ kompleksą²². Architektūros plėtojimo idėja buvo net menkiausiai apibrėžta nei laikinuosiuose nuostatuose. Pastatų statyba, kaip nurodyta, „neturi prieštarauti nacionalinio parko planavimo schemai“. 2010 m. atnaujintuose nuostatuose atsirado tik papildymas, kaip „rengiami bendrieji, specialieji, detalieji planai“ turi atitikti parko planavimo

21 Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1992-04-22 nutarimas Nr. 283 „Dėl Dzūkijos, Kuršių nerijos, Žemaitijos, taip pat Aukštaitijos nacionalinių parkų, Trakų istorinio nacionalinio parko laikinųjų nuostatų ir Viešvilės valstybinio rezervato nuostatų patvirtinimo“, in: *Lietuvos Respublikos Seimas*, prieiga: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.6595?jfwid=17tbsriif7>.

22 Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1997-11-24 nutarimas Nr. 1273 „Dėl Aukštaitijos, Dzūkijos ir Žemaitijos nacionalinių parkų nuostatų patvirtinimo“, in: *Lietuvos Respublikos Seimas*, prieiga: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.46647?jfwid=ywjmshpfs>.

schema²³. 1997–2016 m. parko planavimo schemeje buvo nurodyta, kad „apsaugos požįūriu svarbiausios nacionalinio parko kultūros paveldo vertybės yra Merkinės teritorinis probleminis arealas“. Tekste net atsiranda teiginys apie tikslą regeneruoti Merkinės istorinės teritorinės savivaldos centrą ir atstatyti buvusią miesto rotušę. Svarbu, kad buvo paminėta būtinybė parengti miestelio bendrąjį planą ir specialią tvarkymo programą²⁴. Iki pat 2016 m. nei vienas iš šio teisės akto pakeitimo tikslų taip ir nebuvo įgyvendintas.

2002 m. buvo patvirtintas DNP apsaugos reglamentas, kuriame detalizuota pastatų statyba. Iki 2011 m. reglamente buvo nurodyta, kad DNP draustiniuose „projektuojami ir statomi ne aukštesni kaip vieno aukšto su mansarda gyvenamieji namai ir vieno aukšto priklausiniai, išskyrus atvejus, kai reikia atkurti bei tvarkyti draustinyje esančius kultūros paveldo objektus (nekilnojamąsias kultūros vertybes) arba kai reikia atkurti, formuoti iki 1940 m. buvusio užstatymo pobūdį“. Reglamentu draudžiama medinių tekintų rąstų pastatų statyba ir blizgančios stogų dangos naudojimas, be to, draudžiama įrengti dideles langų plokštumas, balkonus ir lodžijas bei naudoti tradicines medžiagas netradiciniais būdais. Aprašytas gyvenamųjų namų aukštis: iki pastatų karnizo – iki 3,5 m, iki kraigo – 7,5 m. Išskirta, kad periferinėje Merkinės miestelio dalyje gali būti naudojamos plytos. Pastatų sienas rekomenduota dažyti šviesiai geltona, ruda, žalia spalvomis ir nerekomenduota mėlyna. Stogai dažomi tamsiai ruda-šokoladine, žalia spalvomis, o malksnos – pilka. Be to, neleistą aptverti sodybų (namų valdų) aukštesnėmis nei 1,5 m aukščio neperregimomis tvoromis ir rekomenduota tverti ažūrinėmis tvoromis (vielos, virbų, tašelių, kt.) be cokelių²⁵.

Žvelgiant į šiuos statybos reglamentavimo principus akivaizdžiai galima matyti Merkinės neištirtumo aspektą, kritinės pastabos gali būti pritaikomos ir pačiam statybos reglamentavimui. Nurodyta galimybė „formuoti iki 1940 m. buvusio

23 Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2010-08-12 nutarimas Nr. 1172 „Dėl Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1997 m. lapkričio 24 d. nutarimo Nr. 1273 „Dėl Aukštaitijos, Dzūkijos ir Žemaitijos nacionalinių parkų nuostatų“ patvirtinimo pakeitimo“, in: *Lietuvos Respublikos Seimas*, prieiga: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.379648>.

24 Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1997-04-29 nutarimas Nr. 419 „Dėl Dzūkijos nacionalinio parko planavimo schemos“ (suvestinė redakcija nuo 2010-05-01 iki 2016-07-21), in: *Lietuvos Respublikos Seimas*, prieiga: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.38285/EBxEXEJqYs?jfwid=ywjmshpr5>.

25 Lietuvos Respublikos aplinkos ministro 2002-08-10 įsakymas Nr. 437 „Dėl Dzūkijos nacionalinio parko apsaugos reglamento patvirtinimo“ (suvestinė redakcija nuo 2012-12-07 iki 2023-08-23), in: *Lietuvos Respublikos Seimas*, prieiga: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.181466?jfwid=ywjmshqj>.

užstatymo pobūdį“ realybėje neturėjo jokios prasmės. Nebuvo parengta jokia tiriamoji studija ar metodinė medžiaga, padedanti suvokti miestelio urbanistinę raidą ir istorinius užstatymo bruožus. Visiškai nebuvo atsižvelgta į prieškarinio Merkinės (iki 1941 m. bombardavimų) pastatų medžiagiškumą. Nėra net užsimenama apie molio čerpių dangas. Keistai atrodo nurodymas pastatus statyti iš plytų periferinėje miestelio zonoje, kai prieš Antrąjį pasaulinį karą Merkinėje būta nemažai raudonų plytų pastatų. Galbūt reglamente omenyje turėta statyba iš silikatinių plytų, tačiau tai nebuvo detalizuota, o praktikoje tai galiojo kaip draudimas istorinėje dalyje naudoti plytų fasadus, kas visiškai kirtosi su tradicinės miestelio architektūros normomis.

2012 m. buvo atnaujintas parko apsaugos reglamentas, kuris galiojo iki 2023 m. Jame esminių skirtumų nuo ankstesnio reglamento nebuvo. Statybos principai konservacinio funkcinio prioriteto zonoje buvo iš esmės sutapatinti su reikalavimais visoms kitoms parko funkcinių prioritetų zonoms. Draustiniuose išskirta tik tai, kad rekomenduota fasaduose nenaudoti plastikinių lentelių, taip pat drausta projektuoti ir įrengti vitrininius langus. Sprendimuose išdėstytas draudimas statyti naujus ar rekonstruoti esamus rekreacinius pastatus ir kompleksus. Tai turėjo galioti ir Merkinės urbanistiniame draustiniui²⁶. Toks draudimas ignoravo galimą Merkinės architektūros įvairovę ir turizmo plėtojimo aspektus.

Reglamente nurodyta, kad sklype galėjo būti statomas tik vienas gyvenamasis pastatas. Visi kieme esantys ūkiniai pastatai turėjo būti priderinti prie „tradicinių pastatų“. Čia atsirado ir svarbus sklypo užstatymo principas – sklype iki 0,5 ha užstatytas plotas negali viršyti 500 m² ploto, t. y. 10 proc. viso sklypo teritorijos. Pavyzdžiui, Vilniaus gatvės aplinkoje, kuri patenka į urbanistinio draustinio teritoriją, sklypų plotis įvairuoja nuo 0,1 ha iki 0,2 ha, Seinų gatvėje yra ir mažesnių sklypų, kurie siekia 0,09 ha. Toks sklypų dydis yra būdingas visai Merkinės pokario sklypų struktūrai. Tai reiškia, kad leidžiamas užstatymo plotas gali įvairuoti nuo 25 iki 50 proc. Visa tai laviruoja tarp kaimiško ir galimo miesteliui būdingo užstatymo tankio, tačiau viskas priklauso ne nuo paties bendro vietovės urbanistinio matymo, o sklypo dydžio. Ir vėl akivaizdi miestelio neištirtumo problema: nors ir yra galimybė regeneruoti užstatymo tankį, praktikoje tai neveikia, nes nėra jokios aiškesnės tyrimų medžiagos ar miestelio specialaus tvarkymo plano, kuriame būtų išdėstyti prieškarinio miestelio užstatymo tankiai. Reglamente nurodytos stogų dangos ir spalviniai sprendimai, kaip ir ankstesniame reglamento variante, nevisiškai atitiko prieškarinio Merkinės architektūros sprendimus.

26 *Ibid.* (suvestinė redakcija nuo 2012-12-07 iki 2023-08-23), in: *Lietuvos Respublikos Seimas*, prieiga: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.181466/kreWhMqBHR?jfwid=mmceonrwi>.

Svarstant apie šį reglamentą gali susidaryti įspūdis, kad nors iki pat 2023 m. ir buvo formuotos gairės miestelio architektūrinės idėjos raidai ir regeneracijai, dalis statybą reglamentavusių punktų kirtosi su prieškario miestelio architektūrinės raidos principais ir buvo tinkamesni kaimo, sodybinio tipo užstatymui.

2023 m. rugpjūtį DNP apsaugos reglamentas neteko teisinės galios. Tuomet dalis reglamento buvo pridėta prie atnaujintų DNP nuostatų²⁷. 2023 m. buvo papildyti ir architektūros plėtojimo sprendiniai. Nurodyta: „Gyvenamuoju namu užstatomas žemės plotas – iki 150 m². Gyvenamasis namas – vieno aukšto su palėpe, stačiakampio plano. Didžiausias gyvenamojo namo aukštis – 8 m. Stogai: dvišlaičiai, pusvalminiai arba keturšlaičiai, 40–45° nuolydžio, su karnizu. Gyvenamųjų namų langai suskaidomi (vizualiai) ne mažiau kaip į tris dalis. Tradiciniai gyvenamųjų namų langai – vertikalaus stačiakampio, kurio proporcijos apie 1:0,7 ar 1:0,8.“ Nuostatai papildyti ir tuo, kad „[s]odybos pastatų stogai dengiami viena iš šių dangų: malksnomis, skiedromis, nendrėmis, šiaudais, keraminėmis čerpėmis arba smulkiai skaidyta bitumine danga (bituminėmis čerpėmis), beasbesčiu šiferiu, neblizgia skarda ar kita vizualiai panašia danga“. Tvorų įrengimo principai, kaip ir ankstesniuose dokumentuose, nevisiškai atitiko prieškarį Merkinei būdingas praktikas. Nuostatuose nurodyta, kad „[s]odyba aptveriama ne aukštesnėmis kaip 1,5 m perregimomis ažūrinėmis (kiaurymių plotas: iki 45 proc., išskyrus medinių virbų tvorą) tvoromis (medinių virbų, tašelių, karčių, metalinio tinklo, vytelių, išskyrus horizontalias lentas) be cokolių. Neleidžiama įrengti vartų su antvarčiais.“ Merkinėje toks tvoros įrengimas buvo būdingas miestelio periferijoje, bet ne centrinėje dalyje. Sklypo užstatymo intensyvumo apibrėžimas nepakito.

Šie nuostatai galiojo tik apie metus, t. y. iki 2024 m. rugsėjo. Tuo metu nuostatai buvo dar kartą atnaujinti ir jie galioja iki šiol²⁸. Juose numatyta daugiau išlygų miestelio architektūrinei plėtotei. Atsirado daugiau nurodomų stogų tipų – „čiukuriniai, dvišlaičiai, keturšlaičiai laužyti čiukuriniai, 42–45° nuolydžio, su karnizu“. Išskirti Merkinei būdingi miestelio langų proporcijų dydžiai ir tipai – „keturių, šešių, aštuonių dalių, vertikalaus stačiakampio formos, kurio proporcijos apie 1:0,55, 1:0,6, 1:0,7 ar 1:0,8“. Nurodyta, kad langai turi būti skaidomi į „į tris („T“ raidės formos), keturias ar šešias dalis“. Atskirai pabrėžta, kad Merkinėje stogai

27 Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1997-11-24 nutarimas Nr. 1273 „Dėl Aukštaitijos, Dzūkijos ir Žemaitijos nacionalinių parkų nuostatų patvirtinimo“ (suvestinė redakcija nuo 2023-07-18 iki 2024-09-06), in: *Lietuvos Respublikos Seimas*, prieiga: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.46647/gEeeOJjQb?jfwid=ywjmshsoe>.

28 *Ibid.* (suvestinė redakcija nuo 2024-09-07), in: *Lietuvos Respublikos Seimas*, prieiga: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.46647/asr>.

gali būti dengiami ir keramikinėmis čerpėmis. Atsirado nuostata, kad, rekonstruojant silikatinių plytų fasadus miestelyje, juos rekomenduojama ne tik apkalti medinėmis dailylentėmis, bet ir galimas tinkavimas. Pastatų spalvos aprašytos kaip „natūralaus medžio ir šviesių atspalvių rusva, gelsva, smėlinė, žalsva, tamsiai pilka; Merkinės miestelyje – ir tamsiai raudona“. Atsirado papildymas ir dėl tvorų įrengimo: „Merkinės miestelyje, atsižvelgiant į istorinius, archyvinius duomenis, tvoros gali būti neperregimos, iki 1,6 m aukščio, medinės, vertikalaus kalimo, dvigubo pjovimo lentų.“

Šiuo atveju pastebimas pokytis, tačiau miestelio architektūra pradeda akcentuoti tik pastaraisiais metais. Nepaisant to, iki šiol akivaizdus miestelio erdvės arba atskirų erdvių, zonų neapibrėžtumas, kurioms gali būti pritaikomi skirtingi sprendiniai ir plėtojimo modeliai. Nėra aiškiau apibrėžta siekiamybė, kaip turėtų atrodyti miestelio pastatai ir sklypo erdvė.

Viena iš galimybių regeneruojant užstatymo tankio rodiklius yra sklypų atidalijimas arba sujungimas, priklausomai nuo plėtojamo projekto apimčių. Pastebėtina tai, kad Lietuvos Respublikos saugomų teritorijų įstatyme nėra numatyta sklypų dalyba²⁹. Merkinėje ši priemonė iš dalies leistų tankinti užstatymą orientuojantis į prieškarines užstatymo normas. Dabartiniai sklypai daugelyje miestelio centrinės dalies vietų užima gerokai didesnę plotą nei buvę iki Antrojo pasaulinio karo. Lyginant kai kurių sklypų situaciją, pasakytina, kad į šiuolaikinių sklypų plotą galėtų tilpti net keli buvę sklypai.

Savivaldybės įtaka miestelio architektūrai

Žvelgiant į savivaldybės vaidmenį, matyti, kad esminiai akcentai plėtojant Merkinės miestelį buvo susiję su įvairios infrastruktūros įrengimu, viešųjų pastatų statyba bei tvarkybos ir rekonstrukcijos darbais. Per keletą nepriklausomybės dešimtmečių plėtoti skirtingi, tačiau nevienodai nusisekę projektai. Iki šiol nėra parengtas Merkinės bendrasis planas. Net miestelio aikštės atveju susikerta skirtingos statybų koncepcijos. 1995 m. buvo pastatytas mūrinis ambulatorijos kompleksas, suskaidytas į atskirus korpusus, kurie stačiakampe, dviejų aukštų su dvišlaičiu stogu struktūra atliepė esamo Vazos namo vaizdą. Ambulatorijos pastate panaudoti istoristiniai

29 Lietuvos Respublikos saugomų teritorijų įstatymas, 1993-11-09, nr. I-301 (suvestinė redakcija nuo 2024-07-01), in: *Lietuvos Respublikos Seimas*, prieiga: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.5627/aPQSGwRYc?jfwid=3ssolili>.

7 il. Naujai pastatytas Merkinės ambulatorijos pastatas, 1996 m.

Fot. Albinas Ščebeda / Merkinės krašto muziejaus archyvas

kontraforsų elementai, stogas buvo uždengtas keramikinėmis, bebro uodegos tipo čerpėmis (7 il.). Žvelgiant į ekonominį ir politinį to meto kontekstą, pasakytina, kad tai buvo gana brangus ir nevisiškai tipinis kitų gyvenviečių kontekste projektas.

Jau po poros dešimtmečių 2011–2012 m. buvo vykdomas Merkinės kultūros centro pastato kapitalinis remontas, kurio architektūrinė problematika buvo pastebėta dar sovietmečiu. 2011 m. projektas niekaip nespėdė pastato architektūros: istorinėje miestelio dalyje Vilniaus gatvės išklotinėje statinys savo tūriu iki šiol disonuoja su aplinka ir veikia tik pabrėžia šios istorinės miestelio dalies pokarinę suniokojimo dvasiją. Projektiniams sprendiniams prieštaravimus tuo metu išsakė ir DNP³⁰. Paradoksalu, kad savaiminis architektūros tobulėjimas tada nesiklostė: 1995 m. užbaigtas ambulatorijos pastatas gerokai labiau įsiliejo į vietovės aplin-

30 „Pirkimo dokumentai - Dalis 56792:1 - I pirkimo dalis: Merkinės miestelio kultūros centro kapitalinis remontas ir archeologinių tyrinėjimų atlikimas“, in: *CTM*, prieiga: https://pirkimai.eviesiejipirkimai.lt/app/rfq/publicpurchase_docs.asp?PID=41337&LID=56792&AllowPrint=1.

ką nei 2012 m. įvykdytas Kultūros centro projektas. Verta atkreipti dėmesį, kad, panašiu metu vykdant ambulatorijos remontą, pastato stogo čerpinė danga buvo pakeista į skardinę čerpių imitaciją, taip irgi suprastinant pastato architektūrinę kokybę.

Gatvių infrastruktūros tvarkymas miestelio istorinėje dalyje pasižymėjo tradiciniu grindinio dangos pasirinkimu. 2002 m. buvo išgrįsta bažnyčios prieigų ir aikštės aplinka. Tokia pat danga buvo įrengta Piliakalnio gatvėje. Vėliau įrengti dveji iš skaldytų akmenų laiptai link Merkinės tilto ir piliakalnio. Įgyvendinant šiuos projektus buvo atsižvelgta į Merkinės istorinės dalies ir bažnyčios aplinką. Tuo metu aplink bažnyčią buvo pašalinti ir betoniniai elektros stulpai. Tai rodė pozityvų postūmį įvertinant ir tvarkant aplinką. Tuo tarpu 2007–2008 m. Vilniaus ir Seinų gatvių rekonstrukcija vykdėta atsižvelgiant į tranzitinį šių gatvių pobūdį – buvo pasirinkti tipiniai asfalto dangos ir betono trinkelų sprendimai. Dalyje šių gatvių buvo pašalinti betoniniai elektros stulpai, įskaitant ir centrinės aikštės aplinką.

2012 m. atliktas ir Merkinės krašto muziejaus, kuris įsikūręs buvusioje cerkvėje, remontas. Sovietmečiu geltonai nudažytas pastatas buvo nubalintas, stogas uždengtas tamsiai rudos spalvos skarda, nuo bokšto pašalintas stačiatikių kryžius, kėlęs diskusijų apie pastato ateitį. Po remonto muziejaus pastatas tapo vizualiai neutralus nei iki tol, kai aiškiai buvo pastebimi cerkvės akcentai. Šioje vietoje stovėjusi miesto rotušė, kuri 1887 m. buvo nugriauta statant tipinį cerkvės pastatą, iki šiol yra viena iš pagrindinių diskusijų dėl Merkinės architektūros ašių. Rotušės atstatymo idėja yra iki šiol populiari ir skatinama Merkinės krašto muziejaus.

2014 m. taip pat buvo rekonstruotas 1977 m. statytas vaikų darželis, į kurį įsikėlė Merkinės globos namai. Šio pastato rekonstrukcijai buvo skirtas didesnis dėmesys nei minėtiems Kultūros namams. Standartinio sovietinio projekto dviejų aukštų darželio pastatui buvo suprojektuotas dvišlaidis, klasikinės skardos dangos stogas. Per visą fasadą besitęsiančios langų linijos buvo suskaidytos į atskirus langus, jų ritmika ir skaidymas buvo artimesni tradiciniams architektūros sprendiniams. Šis projektas parodė didesnių investicijų poreikį mėginant sumažinti standartizuotų sovietinių pastatų poveikį istorinei miestelio aplinkai. Nepaisant to, gimnazijos ir buvusio internato fasadų sutvarkymo darbai iš esmės atitiko švietimo įstaigų Lietuvoje rekonstrukcijos principus, kurie nelabai kuo skyrėsi nuo iki šiol tebevykstančios daugiabučių fasadų renovacijos.

2016 m. surengtas Merkinės kryžių kalnelio sutvarkymo ir Dainavos apygardos muziejaus atkūrimo idėjų konkursas. Buvo parengta memorialo ir muziejaus tvarkymo vizija, kuria pasiūlytas modernus muziejaus pastato pavidalas, jo tūryje išsaugant

8 il. Dainavos apygardos partizanų muziejaus projektas, 2021 m.

Architektai Tomas Grunskis, Jūratė Kindurytė, Martynas Mankus, Ramūnas Buitkus

senojo, vadinamo *stribynės*, pastato mūrus. Šiuo atveju pasirinktas modernaus statinio konceptas istorinėje miestelio erdvėje, kuris tapo bene pirmuoju profesionaliu bandymu senąją miestelio teritoriją interpretuoti ne tik istoristiniu požiūriu (8 il.).³¹

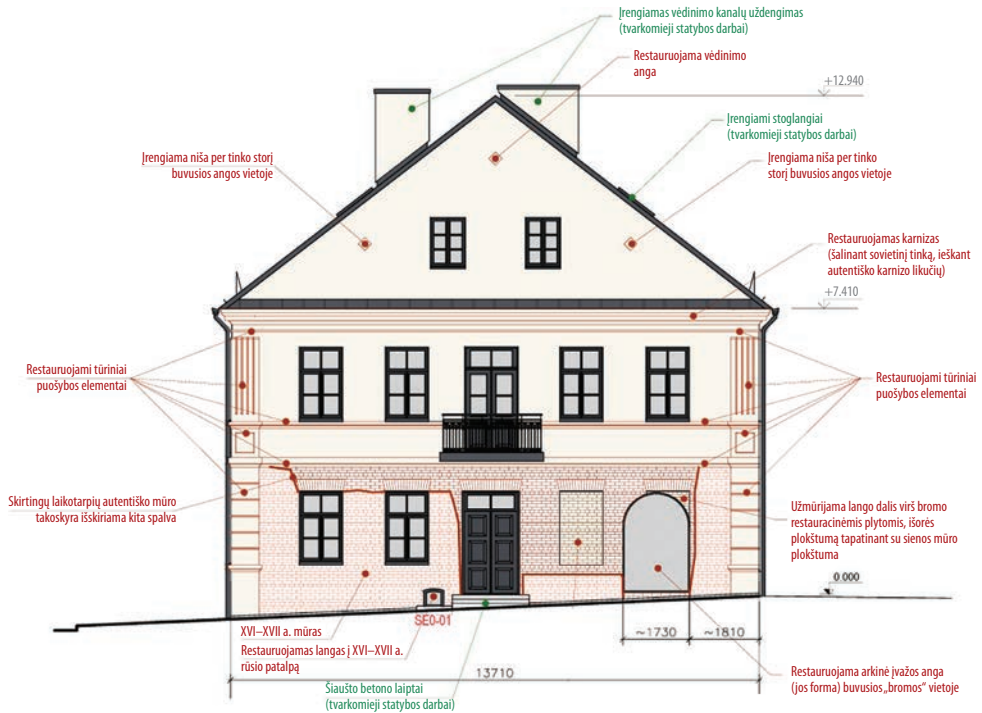
2021 m. buvo parengtas Vazos namo, kuriame turėtų įsikurti Merkinės krašto muziejus, projektas. Numatyta atkurti pastato prieškarinį vaizdą, apatinėje jo dalyje išryškinant XVI a. pabaigos mūro elementus³². Tai pirmasis pastato projektas Merkinėje, kurio architektūriniai sprendiniai iš esmės regeneruoja prieš šimtmetį buvusį pastato vaizdą, taip pat išryškinant jo skirtingus raidos etapus (9 il.). Patį projektą planuojama įgyvendinti iki 2028 m.

2022 m. įvyko Merkinės centrinės aikštės rekonstrukcijos projekto viešinimas³³. Projekte numatyta automobilių eismą ir parkavimą organizuoti tik aplink aikštės

31 Memorialo ir muziejaus tvarkybos vizija „Atminties ratas“, aut. UAB AEXN, 2016, in: *Merkinės krašto muziejus*, 2016, prieiga: <https://www.merkinesmuziejus.lt/apie-mus/memorialas-dainavos-apygardos-partizanams/params/group/45190/#slice760998>.

32 „Parengtas Vazos namo tvarkybos darbų projektas“, in: *Merkinės krašto muziejus*, 2021-12-22, prieiga: <https://www.merkinesmuziejus.lt/naujienos/params/post/3950210/parengtas-vazos-namo-tvarkybos-darbu-projektas>.

33 „Statinio projekto projektinių pasiūlymų viešinimas“, in: *Varėnos rajono savivaldybė*, 2022-10-25, prieiga: <https://varena.lt/aukcionai-konkursai/statinio-projekto-projektiniu-pasiulymu-vie-sinimas-25/>.

9 il. Vazos namo pagrindinio fasado projektas, 2020 m.

Architektai Laima Urbonienė, Žilvinas Paškūnas, Darius Saltonas, Loreta Janušaitienė

perimetra, centrinę aikštės dalį paliekant pėstiesiems. Aikštėje buvo numatyta granito danga. Prie buvusios cerkvės norima pažymėti buvusios rotušės pamatų kontūrą bei panaikinti sovietmečiu įrengtą cerkvės šventoriaus akmenų tvorą. Projekto įgyvendinimo data nėra numatyta, tačiau pati aikštės pertvarka ir Vazos namo restauravimas iš dalies keistų esamą situaciją. Šiandien aikštė tėra asfaltuota automobilių eismo ir sustojimo vieta, o jos aplinkoje esantis Vazos namas iki šiol buvo avarinės būklės.

Per pastarąjį dešimtmetį buvo padaryta pažanga tvarkant viešuosius pastatus ir atskiras erdves, tačiau iki šiol nėra kompleksinio požiūrio į Merkinės plėtojimo raidą ir aiškesnių architektūros kokybės užtikrinimo svertų. Miestelio istorinėje dalyje yra dalis probleminių sklypų ar pastatų, kurie, nors ir turi savininkus, nėra tvarkomi ar prižiūrimi. Iki šiol dalis sklypų nėra net suformuoti. 2018–2028 m. strateginiame savivaldybės plane Merkinė įvardijama kaip istorinė Dzūkijos sosti-

nė ir akcentuojamas vietovės turistinis potencialas³⁴, tad pati savivaldybė pabrėžia miestelio tvarkymo specifiškumą. Bendrojo ir detaliųjų planų parengimas yra būtina sąlyga toliau kryptingai plėtoti miestelį, jį pritaikant skirtingiems poreikiams ir prioritetams. Architektūrinės miestelio studijos, konkursai, dirbtuvės taip pat yra vienas iš būdų išgryninti miestelio idėją.

Kultūros paveldo teritorija ir naujų pastatų statyba

Merkinės senamiesčio teritorija patenka į dvi kultūros paveldo teritorijas – Merkinės senojo miesto vietos (kodas 3680) ir Merkinės miestelio istorinės dalies (17097). Visa senojo miesto vietos teritorija patenka į miestelio istorinės dalies teritoriją. Į jas taip pat patenka saugomas Vazos namas (11323), Merkinės Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažnyčios kompleksas (1028), Merkinės piliakalnis su papiliu (22957), Rotušės liekanos (1754). Senojo miesto vietos vertingosios savybės iki šiol nėra detalizuotos, o miestelio istorinės dalies vertingosios savybės nurodytos kaip gatvių tinklas, aikštės planas ir kapitalinio užstatymo fragmentai.

Statybų atveju derinant projektus praktiniame lygmenyje esminis akcentas yra archeologiniai tyrimai, o pastato architektūrinio pobūdžio klausimas nėra aiškiau reglamentuotas. Situaciją mažų mažiausiai padėtų keisti patikslintas vertingųjų savybių sąrašas. Pačių teritorijų užstatymo gaires galėtų formuoti nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos specialieji planai, paveldotvarkos projektai, kurie apibrėžtų tvarkymo principus ir planavimo kryptis. Toks specialusis planas DNP yra parengtas Zervynų kaimui³⁵. Panašaus pobūdžio vietovės ir jos apsaugos zonos tvarkymo planas yra parengtas ir Druskininkų miesto istorinei daliai³⁶. Istoriniu požiūriu artimas Merkinei yra Kėdainių senamiestis ir jo tvarkymo planas³⁷. Vietos

34 „Varėnos rajono savivaldybės 2018–2028 metų strateginis plėtros planas“, in: *Varėnos rajono savivaldybė*, prieiga: <https://varena.lt/strateginis-planavimas/varenos-rajono-savivaldybes-2018-2028-metu-strateginis-pletros-planas/>.

35 Lietuvos Respublikos kultūros ministro 2010-10-06 įsakymas Nr. IV-498 „Dėl Zervynų kaimo gyvenvietės (unikalus kodas Kultūros vertybių registre: 10305) paskelbimo valstybės saugomu kultūros paveldo objektu“, in: *Lietuvos Respublikos Seimas*, prieiga: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.383064?fwid=bkaxlgme>.

36 Lietuvos Respublikos kultūros ministro 2011-11-11 įsakymas Nr. IV-685 „Dėl Druskininkų miesto istorinės dalies nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos specialiojo plano – teritorijos ir apsaugos zonos ribų plano patvirtinimo“, in: *Lietuvos Respublikos Seimas*, prieiga: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.412004?fwid=8qkvwldzb>.

37 Lietuvos Respublikos kultūros ministro 2020-07-31 įsakymas IV-1026 „Dėl Kėdainių senamiesčio nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos specialiojo teritorijų planavimo dokumento – tvarkymo plano patvirtinimo“, in: *Lietuvos Respublikos Seimas*, prieiga: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/da4385b1d36411ea8f4ce1816a470b26?fwid=32wfm8uu>.

analizė iškeltų ir poreikį tikslinti arba rengti naujus teisės aktus, išryškinant senamiesčio užstatymo intensyvumo gaires, želdynų formavimo bruožus, išskiriant ir atskiriant Merkinės centrinės dalies ir periferinės senamiesčio dalies užstatymo bruožus, kitas istorines miesto zonas, buvusias kapines, bažnyčių vietas.

Žvelgiant į Merkinės senamiesčio teritoriją, galima teigti, kad archeologinių tyrimų reikalavimas iš dalies sunkina privačių namų projektus ir verslo atėjimą į miestelį. Poreikis tirti tokias vietas nėra sumažėjęs, tačiau tokių tyrimų finansavimas galėtų būti iš dalies kompensuojamas, taip skatinant investicijas ir regeneracinius miestelio centrinės dalies projektus. Tai galėtų tapti komunikacine priemone nebijoti investuoti į istorinę miesto dalį, nes pačių archeologinių tyrimų kaina nėra aiškiai suvokiama ir apibrėžta skirtinguose miestelio sklypuose ir plėtojamų projektų apimtyse.

Išvados

1. XX a. pirmojoje pusėje iki pat Antrojo pasaulinio karo Merkinės plėtojimasis vyko nuosekliai, be didesnių intervencijų į miestelio urbanistiką ir architektūrinį kraštovaizdį. Miestelis nenukentėjo Pirmojo pasaulinio karo metais, jo centrinė dalis ir jos statiniai turėjo daugiausia gyvenamąją bei prekybinę funkcijas, vyravo didelis užstatymo tankis. Daugiausia pastatų buvo mediniai, tačiau prie centrinės aikštės ir pagrindinių gatvių ryškiai buvo pastebima ir mūrinių pastatų. Miestelio periferijoje vyravo kaimiškas užstatymo būdas. Antrojo pasaulinio karo metais Merkinės centrinė dalis buvo beveik visiškai sunaikinta.

2. Sovietmečiu atstatant Merkinę nesitaikyta prie rinkos ekonomikos principais grįstos miestelio plėtros. Miestelio gyventojas tapo ne paslaugos kūrėju, o valdiškų institucijų paslaugų vartotoju. Formuotas kaimiškas Merkinės įvaizdis. Nauji statomi viešieji pastatai buvo daugiausia tipinės standartizuotos architektūros. Statant naujus pastatus nebuvo atsižvelgta nei į senąją žemėvaldą, nei į buvusias prekybines erdves. Dalį naujo užstatymo miestelio teritorijoje sudarė ir iš vienkiamų ar kaimų perkeliami pastatai. Nors XX a. 7 deš. Merkinė buvo paskelbta vietinės reikšmės urbanistikos paminklu, tai neturėjo didesnės įtakos architektūrinei raidai. Tik 9 deš. buvo pradėti projektuoti viešieji pastatai, kurie iš dalies derinti prie centrinės aikštės aplinkos.

3. 1991 m. įkūrus DNP buvo atkreiptas dėmesys į Merkinės architektūrinės koncepcijos kūrimą ir miestelio regeneravimą. Nepaisant to, per dešimtmetį nebuvo aiškiau suformuluotos statybos gairės, vadovautasi abstrakčiais tradicinės architektūros principais. 2002 m. patvirtinus parko apsaugos reglamentą atsirado labiau detalizuotos statybos gairės, tačiau dalis jų kirtosi su Merkinės architektūrinės tradicijos

ir urbanistikos logika. Pats reglamentas buvo labiau orientuotas į Dzūkijos kaimo tradicinius bruožus. Nors ir buvo išlyga apie regeneraciją ir atsižvelgimą į sunaikintą miestelio urbanistiką, praktikoje, neplėtojant tyrimų, tai neveikė. Tik 2023 m. buvo atkreiptas didesnis dėmesys į senosios Merkinės architektūrinius sprendinius, juos integruojant į DNP nuostatus. Nepaisant to, iki šiol galioja užstatymo tankio teisinis reglamentavimas, kuris dera veikiau kaimiškam architektūriniam vietos pobūdžiui ir orientuotas į atskirus sklypus, o ne į bendrą vietovės visumą. Pastebėtina ir tai, kad Saugomų teritorijų įstatymo draudimas atidalyti sklypus galioja ir Merkinei, o tai iš esmės įtvirtina sovietinę žemėvaldą ir kaimiškos tradicijos inkorporaciją į centrinę Merkinės dalį.

4. Per atkurtos nepriklausomos Lietuvos metus Varėnos rajono savivaldybės vykdyti projektai pasižymėjo skirtingomis architektūrinėmis vizijomis. Tik dalis jų buvo orientuoti ne vien į funkcijų gerinimą ir ekonominį naudingumą, bet ir į estetinius sprendinius. Dažnai susiduriama su sovietmečiu statytų pastatų tvarkymo ir jų pritaikymo klausimais. Apskritai viešųjų statinių projektai ir jų kokybė atspindėjo ar atspindi bendras Lietuvoje pastebimas tendencijas. Viena iš esminių problemų – miestelis iki šiol neturi paruošto bendrojo ar specialiųjų planų. Juose ne tik galėtų atsirasti aiškesnis teritorijos zonavimas, prioritetinės miestelio plėtojimo zonos, bet ir integruota teritorijų istorinė, urbanistinė analizė, kuri pasitarnautų visoms suinteresuotoms institucijoms.

5. Kultūros paveldo vietovių požiūriu miestelyje iki šiol nėra aiškiau išskirtos vertingosios savybės ir susiduriama su ta pačia istorinio neištirtumo problema. Atliekant statybos darbus galioja archeologinių tyrimų reikalavimas, tačiau derinamų statybos projektų vizualiniai sprendiniai nėra aiškiau reglamentuoti, pasikliaujama paveldosaugos specialistų kompetencija. Būtina parengti nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos specialųjį planą, vietovių paveldotvarkos projektus, kurie leistų detaliam išgryninti Merkinės kaip paveldosauginės vietovės ir tolesnio miestelio plėtojimo koncepcijas.

6. Nors Merkinės miestelio istorinė dalis urbanistinio paminklo statusą gavo dar sovietinės okupacijos metais, iki šiol nebuvo paruošti Merkinės miestelio bendrasis, detalieji ar specialieji planai, vietovės paveldotvarkos projektai. Be to, plėtojant atskirus statybos projektus atspindi istorinių tyrimų ir metodinės medžiagos trūkumas ir tai pasireiškia tuo, kad statomi pastatai matomi ne kaip didelio urbanistinio kūno dalis, o kaip pavieniai objektai. Architektūros ar žemėvaldos reglamentavimas vietomis per mažai argumentuotas arba perteklinis. Dar blogiau tai, kad bene kelis dešimtmečius būtent miestelio architektūra nebuvo apibrėžta ir vietoje to orientuotasi į Dzūkijos kaimiškos statybos bruožus. Būtina visų statybas

reglamentuojančių institucijų sinergija paruošiant Merkinės istorinės dalies teritorijos plėtojimo strategijas, kuriose atsispindėtų realus miesteliškumo regeneravimas. Reikalinga apibrėžti skirtingus miestelio užstatymo tankio zonavimus, suteikiant galimybes skaidyti esamus sovietmečiu suformuotus sklypus, o centrinę miestelio dalį orientuoti į komercinių ir kultūrinių paslaugų teikimą. Gyvenamųjų ir viešųjų pastatų statyboje nebūtinai turi būti taikomas tik istoristinis statinio vaizdas, veikiau turi būti užtikrintas vietovės užstatymo konteksto modelio laikymasis, atsižvelgiant į miestelio tradicinės statybos bruožus ir užstatymo pobūdį. Diskusija dėl miestelio architektūrinės sampratos turi vykti nuolatos rengiant architektūrines dirbtuves, ieškant unikalių ir autentiškų vietovės architektūros modelių, kurie koreliuotų tarp autentiškos istorinės patirties ir naujų gyvenimo iššūkių.

Bibliografija

- Buržinskas Ž., 2020 – Žygimantas Buržinskas, „Merkinės turgaus aikštė iki II pasaulinio karo“, in: *22-ji nepriklausomybės metai Merkinėje (1918–1940)*, sud. Mindaugas Černiauskas, Merkinė: Merkinės krašto muziejus, 2020, p. 260–273.
- Buržinskas Ž., 2021 – Žygimantas Buržinskas, „Merkinės miesto urbanistinė raida XVI–XVIII a.“, in: *Archaeologia Lituana*, 2021, t. 22, p. 97–117.
- Kašelionis B., 1999 – Bronius Kašelionis, *Dainavos partizanai. Šarūno rinktinė: dokumentai ir prisiminimai*, Vilnius: Lazdijų rajono savivaldybė, 1999.
- Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai*, 2007 – *Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai*, t. 5: *Merkinė*, sud. Algirdas Baliulis, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007.
- Merkinės miestas ir kraštas*, 2021 – *Merkinės miestas ir kraštas istorinėje kartografijoje*, sud. Žygimantas Buržinskas, Merkinė: Merkinės krašto muziejus, 2021.
- Miškinis A., 1987 – Algimantas Miškinis, „Miestų ir miestelių raida nuo XV a. pradžios iki XVI a. vidurio“, in: *Lietuvos architektūros istorija*, t. 1: *Nuo seniausių laikų iki XVII a. vidurio*, Vilnius: Lietuvos statybos ir architektūros mokslinio tyrimo institutas, 1987, p. 48–88.
- Miškinis A., 2005 – Algimantas Miškinis, *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės*, t. 2, *Rytų Lietuvos miestai ir miesteliai*, kn. 2, Vilnius: Petro ofsetas, 2005.
- Tranavičiūtė B. et al., 2023 – Brigita Tranavičiūtė, Vaidas Petrulis, Arvydas Pakštalis, Paulius Tautvydas Laurinaitis, *Lietuvos miestų ir miestelių atstatymas 1918–1925 m.*, Kaunas: Technologija, 2023.